

MANAS DESTANINDA TÜRKLER İÇİN KULLANILAN SAYI İSİMLERİYLE KURULMUŞ EPİTETLER VE 'UÇAN/UÇAN TENİZ' EPİTETİ

EPITHETS ESTABLISHED WITH NUMBER NAMES USED FOR TURKS AND 'UÇAN /UÇAN TENİZ' EPITHET IN MANAS EPIC

Nurdin USEEV*

Öz

Dünyanın en büyük destanlarından biri olarak bilinen Manas Destanının S. Orozbekov, Togolok Moldo, Cusup Mamay varyantlarında Türk adı geçmekte ve Kazak, Kırgız, Türkmen, Karakalpak, Kıpçak vd. Türk boy ve topluluklarının genel adı olarak kullanılmakta ve Türk milleti için destanda değişik epitetler yer almaktadır. Bilindiği gibi epitetler bir nesnenin, insanın, olayın ve kavramın sıfatlarını, kökenlerini, başkalarından farklı özelliklerini yansıtarak özelleştiren kelimeler ya da kelime grupları olduğu için destanda Türkler için kullanılan epitetleri incelemek Türkiyat araştırmaları için büyük önem arz etmektedir. Çünkü bu epitetler Manas Destanında anlatılan Türk halkının değişik özelliklerini yansıtmaktadır. Dolayısıyla makalemizde Türkler için kullanılan ve sayı isimleriyle yapılmış epitetlerle sadece Togolok Moldo varyantında geçen uçan/uçan teniz epiteti ele alınarak bu epitetlerin yansıttığı değerler ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Sayı isimleriyle kurulmuş epitetlerin Türklerin boy yapısı ile ilişkili olup sayı bakımından çokluğunu yansıttığı öngörülebilir. Özellikle Türk milleti için kullanılan kırk uruu ve tokson uruu epitetlerinin Kırgız ve Özbek Türklerinin şecereleriyle ilişkili olması destanda Türk adı altında bu boyların verildiğini de göstermektedir. Uçan kelimesinin de büyük gemi anlamına geldiği tespit edilerek Türklerin çokluğunu değişik bir şekilde yansıttığı anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Manas Destanı, Türk etnik adı, epitet, uçan, sayı, kırk.

Abstract

The Turk ethnonym is mentioned in the variants of S. Orozbekov, Togolok Moldo, Cusup Mamay of Manas Epic, which is known as one of the biggest epics in the world. And it is used as the general name of Turkish tribes and communities such as Kazakh, Kyrgyz, Turkmen, Karakalpak, Kipchak. For this general Turkish people, different epithets were used in the epic. As it is known, epithets are words or phrases that customize the attributes, origins and characteristics of an object, human, event, and concept by reflecting their characteristics. Therefore, it is of great importance for Turkic studies to study the epithets used for Turks in the epic. Because these epithets reflect the different characteristics of the Turkish people described in the Epic of Manas. Some of these epithets are the epithets formed by numbers. Therefore, in our article, we tried to deduce the values reflected by these epithets and the uçan

* Dr. Öğr. Üyesi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, nurdin.useev@manas.edu.kg, <https://orcid.org/0000-0001-8989-8512>.
Bişkek KIRGIZİSTAN

/ uçan teniz epithet in Togolok Moldo variant. It has been suggested that the epithets formed by the number names are related to the height structure of the Turks and reflect their number. Especially the fact that the kirk uruu and tokson uruu epithets, used for the Turkic nation, are related to the genealogy of the Kyrgyz and Uzbek Turks show that these tribes were given under the name of Turk in the Epic of Manas. It was determined that the word uçan also meant big ship and it reflected the diversity of Turks in a different way.

•

Keywords

Epic of Manas, Turk ethnonym, epithet, uçan, number, kırk (forty).

GİRİŞ

S. Karalaev tarafından söylenen Manas, Semetey ve Seytek daireleri ile birlikte 500.553 mısradan oluşan Manas Destanı, dünyanın ve dolayısıyla Türk dünyasının en büyük destanıdır. Destanın ilk dairesi olan Manas bölümünün S. Orozbekov varyantı 180.378 mısradan oluşmaktadır. Bu konuda E. D. Polivanov şunları belirtmektedir:

Manas Destanı, hiç şüphesiz, Türk boy ve topluluklarının sözlü edebiyat eserlerinin içinde hem içerik zenginliği hem de bilimsel değeri (edebiyat incelemelerinin çok değerli malzemesi olarak) açısından ilk sırada bulunmaktadır. İlyada'dan onlarca kere büyüklükte olan bu devasa destan, hacim bakımından dünyada bilinen destanlar içinde en büyük destan olarak birinciliğe layıktır (Polivanov, 1936, s. 145).

Hacim bakımından görülen bu büyüklük; destanın içerik zenginliğinden, karmaşık olay örgüsünden ve ideolojik öneminden kaynaklanmaktadır. Çünkü bilim adamlarının çoğunluğuna göre V-XII. yüzyıllar arasında ortaya çıkan Manas Destanı, Ö. Çobanoğlu'nun deyimiyle "Türk epik destan geleneği evreninin kutup yıldızı olan Oğuz Kağan Destanını yeryüzüne ve bugüne bağlayan altın kazıktır" (2017, s. 13).

Kahramanlık destanları içinde yer alan Manas Destanı, Altay'daki Kırgız, Kazak, Kıpçak vd. Türk boylarının bağımsızlık için mücadele ettiklerini, özgür bir devlet kurduktan sonra Türkistan'ı Çinlilerden boşalttıklarını, daha sonra Amur Nehri'nden Hazar Denizi'ne, Ural Dağlarından Hindistan'ın kuzeyine kadarki toprakları içine katan büyük bir imparatorluk kurduklarını anlatan ve her zaman tehlike uyandıran Çin'i ele geçirmelerini işleyen bir destandır. Yani Manas, bir imparatorluk kurma destanıdır.

Bilindiği gibi Manas Destanı Türk Dünyasının, özellikle Eski Türk kültürünün bir ansiklopedisi olarak değerlendirilmektedir. Bu konuda H. Geyikoğlu, destanda anlatılan Eski Türk hayatını ve diğer Türk destanlarında yer alan ortak unsurları dikkate alarak Manas Destanının sadece Kırgız Türklerinin değil, bütün Türklüğün ortak bir kültür ürünü olduğunu düşünmekte (2001, s. 203); N. Yıldız ise destana yansıyan ortak motifler dikkate alındığında, bütün Türk boyları açısından bir ansiklopedi özelliğini taşıdığını belirtmektedir (1995, s. 47). Bunların yanı sıra, Manas Destanında Türk boylarının birliği, işlenen ana konulardan biridir. Bu bağlamda, destanda Türk adı Kazak, Kırgız, Özbek, Kıpçak, Uygur vd. Türk boylarının ortak adı olarak geçmektedir. A. Akmatiev, Manas Destanında geçen Türk adının Kazak, Özbek, Kırgız vd. boylardan oluşan Türk halkını yansıtarak Türk boy ve topluluklarının ortak kökenini ve tarihî geçmişini tasdik ettiğini belirtmektedir (2005, s. 498-499). Destandaki Türk adı, genel olarak Türk boylarını belirtmenin yanı sıra, Kırgızların üst kimliğini, Türklerin efsanevi atasını ve Türkiye Türklerini de ifade etmektedir (Useev, 2018a, s. 106-129). Destanda kahramanların konuştuğu dile de Türkî dil, Türkçe denilmektedir (Useev, 2016, s. 203-223). Dolayısıyla Manas Destanındaki Türk adı ile ifade edilen halk; Kazak, Kırgız, Özbek, Uygur vd. boylardan oluşan Türklüğün geneli, tümüdür.

Manas Destanında Türk boylarının çeşitli özellikleri destanlara özgü kalıplarla anlatılmaktadır. Epiyetler, bu kalıpların en çok kullanılanlarıdır. Epiyetler bir nesnenin, insanın, olayın ve kavramın sıfatlarını, kökenlerini, başkalarından farklı özelliklerini yansıtarak özelleştiren kelimeler ya da kelime gruplarıdır ve sabit ve değişken olarak ikiye ayrılırlar. Sabit epiyetler halk edebiyatı eserlerinde çok kullanılan, artık kalıplaşmış kelime ve kelime gruplarıdır.

Değişken epitetler ise söyleyici tarafından oluşturulan, sadece belirli bir metinde geçen kelime ve kelime gruplarıdır (Şeriyev ve Muratov 1994, s. 116). Türkiye’de epitetler üzerinde yapılan çalışmaları değerlendiren S. Bekki, epiteti şöyle tanımlamaktadır: “Epitet, sözlü gelenek ürünlerinde, estetik özellik kazandırılmak istenen kahraman yahut herhangi bir nesnenin rengini, hacmini, güzelliğini veya çirkinliğini yansıtmak için o kahraman ya da nesneye koşulan öğelerdir” (2012, s. 204-205). G.V. Yuldıbaeva ise Ural Batır adlı Başkurt destanındaki epitetleri ele alan makalesinde epitetlerin iki grupta toplandığını, birinci gruptakilerin nesnenin, kahramanın değişik sıfatlarını yani rengini, malzemesini, yaşını, fizikî özelliğini belirttiğini; ikinci gruptakilerin ise anlatılmakta olan nesneye veya kahramana verilen ahlakî-etik, estetik ve duygusal değerlendirmeleri bildirdiğini ifade etmektedir (2011, s. 150). Dede Korkut Destanındaki epitetleri ele alan İ. Başgöz, epitetleri hikâyenin özeti olarak değerlendirmektedir (1998, s. 31).

Bu bağlamda Manas Destanında Türkler için kullanılan epitetlerin incelenmesi büyük önem arz etmektedir. Çünkü Türklerin epitetlerini incelemekle onların değişik özelliklerini, boy yapısını, kültürünü ve tarihini anlamak mümkündür. Makalede destanın S. Orozbekov, Cusup Mamay ve Togolok Moldo tarafından söylenen varyantlarında geçen sayı isimleriyle kurulmuş epitetler ve uçan/uçan teniz epitetini tasvirî yöntemle ele alınarak bu epitetlerin Türklerin ne gibi özelliklerini yansıttığı, içerdiği etnoğrafik değerler tespit edilecek, ayrıca, günümüzdeki Türk boy ve topluluklarında görülen benzer kullanımlarla karşılaştırılacaktır.

1. Tört Ata/Tört Uruk Türk

Aşağıdaki metinlerde Türk için dört ata ve dört uruk sıfat tamlamaları epitet olarak kullanılmaktadır:

T. Moldo, Manas, 2017, s. 415

Manas Destanı (Özgün Metin) Türkiye Türkçesine Aktarımı

Kıtaydan kelip Almambet,

Tuzağına ilindi.

Tört ata Türktün uulunan,

Törö kılam kimin di. Çin’den gelip Almambet,

Tuzacağına tutuldu.

Dört ata Türk’ün oğlundan,

Törö yapacağım kimini.

T. Moldo, Manas, 2017, s. 518

Manas Destanı (Özgün Metin) Türkiye Türkçesine Aktarımı

Tört uruk Türktün uulunan,

Törö Töştük tenim çok.

Aydarkandın balası,

Aytiluu Kökçö begim çok. Dört boy Türk’ün oğlundan,

Törö Töştük dostum yok,

Aydarkan’ın oğlu,

Ünlü Kökçö beyim yok.

Çin’e yapılan Çoñ Kazat yani Büyük Sefer’de Almambet ile Çubak arasında yaşanan gerginlik sırasında Almambet’in Manas’a söylediği sözleri içeren ilk metinde Almambet, Manas’a dört atadan türeyen Türk’ün çocuklarından hangisini törö yapacağım diye sinirlenmektedir. Çin askerine karşı tek başına kalan Manas’ın üzüntüsünü yansıtan ikinci

metinde Manas, her savaşta yanında bulunan arkadaşlarını düşünmekte, bu sırada Türklerin dört boydan oluştuğunu dört uruk epiteti ile ifade etmektedir.

Tört ata epiteti dört sayısını bildiren dört sayı isminden ve baba, ata anlamına gelen ata kelimesinden oluşan ve dört ata anlamına gelen sıfat tamlaması şeklindeki epitetir. Tört ata epiteti ile Türklerin dört kardeşten türemiş dört boydan meydana gelen bir halk olduğu anlatılmaktadır. Bu anlamı, bu epiteye hem anlam hem de yapı bakımından benzeyen dört uruk epiteti de kuvvetlendirmektedir. Tört ata/tört uruk epitetlerindeki dört sayısının hem kültürel değeri hem de tarihî gerçekliği bulunmaktadır. Dört sayısı birçok halkta üniversalite, bütünlüğün, hakimiyetin, gücün, sağlamlığın, aklın ve doğruluğun sembolü olarak yer almaktadır (Maslova, 2004, s. 92). A. E. Garmayeva, dört kelimesi ile Moğolcada dört anlamına gelen dürbe (dürben, dürev) ve doğmak, türemek anlamına gelen türebe kelimesini ilişkilendirerek aynı kökten geldiği fikrini savunmakta ve dört sayısının doğumu, neslin devam etmesini yansıttığını ileri sürmektedir (2009, s. 14). Dört sayısı Türkiye Türkçesindeki dört ayak üstüne düşmek, dört başı mamur gibi deyimlerde tam olmayı, sabitliği, devamlılığı bildirmektedir (Tenişev vd., 2001, s. 583). Buna göre dört ata/tört uruk epitetlerindeki dört sayısının Türklerin bütünlüğünü ve soyunun devamlılığını, yani köklü ve sayıca kalabalık halk olduğunu yansıttığı fikri ileri sürülebilir.

Tört ata / dört uruk epitetlerin tarihî gerçekliği Türklerin türeyiş efsanelerine dayanmaktadır. Çin kaynaklarında geçen bir efsaneye göre Türklerin ataları Hunların kuzeyinde bulunan Sou ülkesinden çıkmıştır. Liderlerine A Pang-pu denir. Onun on yedi küçük ve büyük kardeşi vardır. Büyük kardeşlerinden biri kurttan doğar ve İ-ci Ni-su-tu adını taşır. Bu kardeşlerin devletleri düşmanlar tarafından yok edilir. İ-ci Ni-su-tu, tabiatüstü özellikleri sayesinde halkıyla birlikte sağ kalır. Onun yaz ve kış Tanrılarının kızları olan iki eşi olur. Bu iki eşinden birisi dört oğul doğurur. Dört oğuldan birisi beyaz leylektir. İkinci çocuk A-fu ve Kem nehirlerinin arasına yerleşir. Ondan Kırgızlar türer. Üçüncüsü Çu-çin suyuna yerleşir. En büyüğü Chien-su ve Şin dağlarına yerleşir. Burada ülkesi tahrip edilen A Pang-pu'nun bir oymağı da yaşar ve soğuktan ıstırap çeker. İ-ci Ni-su-tu'nun büyük oğlu ateşi bularak onları ölümden kurtarır. Bundan dolayı diğer üç kardeşi de gelip büyük kardeşlerini başkan seçerler. O da Türk adını alır (Klyaştorıy, 1964, s. 105-106; Ögel, 1993, s. 26-28). Görüldüğü gibi B. Ögel ve S. G. Klyaştorıy tarafından Göktürklerin tarihî değeri yüksek resmi devlet efsanesi olarak değerlendirilen bu efsanede Türkler, dört oğuldan türemektedir. Bize göre Manas Destanındaki Türkler için kullanılan ve onların dört atadan türeyerek dört boydan oluşan halk olduğunu gösteren dört ata / dört uruk epitetleri işte bu efsanedeki dört oğul motifinden dolayı ortaya çıkmış olabilir.

2. Kırk Uruu Türk

Kırgızların değişik boylarını ve diğer Türk halklarını temsil eden kırk çoronun Manas'ın eşi Kanıkey tarafından misafir edildiği anlatılırken, Türklerin kırk boydan oluştuğu, kırk uruu epiteti ile belirtilmiştir:

T. Moldo, Manas, 2017, s. 347

Manas Destanı (Özgün Metin) Türkiye Türkçesine Aktarımı

Bul olturgan kırk çoro,

Kıraanıña car çoro,

Kırk uruu Türktün balası,

Kılımdı bilgen daanası.

Kıraanıña coldoştör,

Sandagan Türktün sarası. Burada oturan kırk çoro,

Kahramana yar çoro,
Kırk boy Türkün çocukları,
Dünyayı yöneten bilgeleri.
Kahramana kardeşler,
Kalabalık Türk'ün iyileri.

Daha çok Kırgızlar için söylenen ve kırk boy anlamına gelen kırk uruu epiteti bu metinde genel Türk halkı için kullanılmaktadır. Metnin asıl amacı Manas'ın kırk çorosunu özellikleri ile birlikte anlatmak, tanıtmaktır. Onların en büyük özellikleri, her birinin Kırgızların bazı boylarının ve diğer Türk halklarının önderlerinden olmalarıdır. Böylece, devletin toprak yapısında da önemli rol oynamaktadırlar. Manas'ın kırk çorosu ayrı ayrı boyları yöneten, savaş döneminde ordunun en önemli birliğini oluşturan kahramanlardır (Akmataliev vd.: 2015, s. 620-621). Üstelik her birinin bir şehri vardır (Useev, 2017, s. 160-163). B. Ögel, Eski Türklerde devlet teşkilatının "kavimlere göre kurulmuş teşkilat" ve "şehirlere göre düzenlenmiş idare teşkilatı" gibi iki temel üzerine dayandığını ifade etmektedir (1991, s. 207). Bu bilgi, Manas'ın kırk çorosunun ayrı ayrı şehirlerin sahipleri olarak onların bu şehirleri yönetmesinin nedenini açıklığa kavuşturmuştur. Yani halkı oluşturan boyları temsil eden kırk çoronun devletin ayrı ayrı şehirlerini de yönetmesi, B. Ögel'in belirttiği eski Türk devlet teşkilatının boylara ve şehirlere dayanan iki temeli ile örtüşmektedir.

Kırgız isminin kırk sayısından ortaya çıktığı ve şecerelerde kırk kız motifi ile açıklandığı bilinmektedir. Bundan dolayı Kırgızların kırk boydan oluştuğuna inanılmaktadır (Abdrakunov, 1990, s. 170). Bize göre Manas Destanında Türklerin kırk uruu epiteti ile tasvir edilmesi Kırgızların bir Türk halkı olarak değerlendirilmesinden ve kırk sayısının kutsanmasından kaynaklanmıştır.

Kırk uruu epiteti Türklerin kırk boydan oluşan, sayısı kalabalık, bütün bir halk olduğunu göstermektedir. Çünkü aynı metindeki "sandagan Türk (kalabalık Türk)" tabiri ve kırk sayısının anlamları bunu kanıtlamaktadır. Bilindiği gibi kırk sayısı Türk halklarında değişik anlamlara sahiptir. Örneğin Başkurlarda kırk sayısı; 1) zamanın kutsal kısmını (kırk çıgu 'birisinin doğumundan ve ölümünden sonra kırk günün geçmesi') 2) mesafe birimini (kırk adım 'kırk adım') ve 3) tam olma, sınır, bütünlük anlamlarını içeren hacmi (kırk könek su "kırk kap su") yansıtmaktadır (Muratova, 2009). K. Gabithanulı, kırk sayısının Kazak halk edebiyatında bazen zaman ve mekânın en yüksek sınırını, bazen de sayının en fazlasını ifade ettiğini belirterek bu sayının kutsallığını dört sayısına bağlamaktadır (2006, s. 137-141). Tarihî ve çağdaş Türk dillerinde kırk sayısı; 1) insan hayatının belirli bir dönemini, 2) doluluğu, tamlığı, yeterliği (kırk defa söyledim, kırk yılın başında, kırkka çıdagan kırk birge hem çıda "kırka dayanan kırk bire de dayanır") bildirmektedir (Tenişev vd., 2001, s. 591-592). Kırk sayısı taşıdığı çeşitli değerleri mitolojik dönemlerden ve kutsal dinlerden alarak hazırlama ve tamamlama sayısı, çokluk bildirme ifadesi ve halk edebiyatı ürünlerinde formel bir sayı olarak kullanılmaktadır (Güvenç, 2009, s. 95).

3. Tokson Uruu Türk

C. Mamay tarafından söylenen Manas Destanında ve destanın ikinci dairesi olan Semetey bölümünde Türk'ün epiteti olarak doksan boy anlamına gelen tokson uruu tabiri kullanılmıştır:

C. Mamay, Semetey, 1995, 3. Kitap, 2010, s. 85
Manas Destanı (Özgün Metin) Türkiye Türkçesine Aktarımı
Çoŋ Beycinde uruşta,
Tokson uruu Türk uulu,

Alda kaçça sanaksız,
 Ancu, Mancu, Kalmak da,
 Karmaştı kaçça köp kördü. Büyük Pekin'deki savaştta,
 Doksan boy Türk oğlu,
 Bundan da çok fazla,
 Ancu, Mançu, Kalmak ile,
 Yayılan savaşı çok gördü.
 C. Mamay, Manas, 2010, s. 272
 Manas Destanı (Özgün Metin) Türkiye Türkçesine Aktarımı
 Sarı Koldun sırtınan,
 San topozun bir aldı,
 Tokson uruu Türk uulu,
 Toptoluşup az kaldı,
 Çoguluşsa alardı,
 Toso turgan al barbı? Sarı Kol'un dağından,
 Çok yakını aldı,
 Doksan boy Türk oğlu,
 Birleşeceğine az kaldı,
 Birleşirse onları,
 Durduracak güç var mı?

Külçoro'nun Madıkan'a söylediği sözün bir kısmını içeren ilk metinde Külçoro, Pekin'de yapılan savaşa katılan Türklerin doksan boydan oluştuğunu belirtmektedir. Çin kahramanı Koşurbay'ın Afgan hükümdarı Çinaaça'yı Türklerle karşı kışkırtmaya çalıştığı anı tasvir eden ikinci metinde Koşurbay, Çinliler ile Afganistanlıların birlikte Türklerle karşı savaşması gerektiğini, aksi halde doksan boydan oluşan Türkleri durduracak gücün olmadığını söylemektedir.

Gördüğümüz gibi bu metinlerde Türk'ün epiteti olarak doksan boy anlamına gelen tokson uruu tabiri kullanılmıştır. Bize göre buradaki tokson uruu tabiri öncelikle Türklerin çokluğunu gösteren bir epitetir. Çünkü metinlerin genel anlamı ve tokson sayısının destandaki kullanımı bunu desteklemektedir.

C. Mamay, Manas, 2010, s. 192
 Manas Destanı (Özgün Metin) Türkiye Türkçesine Aktarımı
 Kamın kılıp Kanıkey,
 Karap cüröt talaada,
 Toktono albay cel kıyal,
 Tokson türdüü iş tüşüp,
 Batıp cüröt sanaaga. Hazırlanıp Kanıkey,
 Bakınıp geziyor bozkırda,
 Hiç durmadan düşünce,
 Doksan çeşit iş aklına gelip,
 Batmıştır o hüzüne.

Sefere giden Manas'ı düşünerek ıstırap çeken Kanıkey'in bozkırda ilaç yapacak otları aramakta olduğu tasvir edilen yukarıdaki metinde Kanıkey'in başına düşen işlerin çokluğu doksan sayısı ile belirtilmiştir.

Tokson uruu epiteti Türklerin çeşitli boylardan oluşan bir halk olduğunu da yansıtmaktadır. XI. yüzyılda Barskanlı Mahmud (Kaşgarlı Mahmud), Türklerin yirmi boydan oluştuğunu belirterek oymaklarının sayısı hakkında şöyle demektedir: “Bunlardan her bir boyun birçok oymakları vardır ki sayısını ancak Ulu Tanrı bilir. Ben bunlardan kök ve ana boyları saydım; oymakları bıraktım “ (DLT, I, s. 28). Bize göre, Manas Destanında Türklerin doksan boydan oluştuğunun belirtilmesi dokuz sayısı ile ilgilidir. Çünkü Çağdaş Türk dillerinde dokuz sayısı doluluğu, tamlığı, yeterliği (dokuz düğüm altında, dokuz köyden kovulmuş) bildirmektedir (Tenişev vd., 2001, s. 587-588). Kazakçada söz konusu sayının kutsallık, çokluk ve sabitlik anlamı vardır (Gabithanulı, 2006, s. 127-128). Türklerde dokuz sayısı ve dokuz gezegen birinci derecede bir önem taşımakta, Türk hakanlarının davul ve tuğları dokuzar tane olmakta idi. Her tuğ ve davul, devletin bir bölgesini temsil ederdi (Ögel, 1995, s. 247-248). Üstelik Divanü Lûgat-it Türk'te bayrakla eş değer kelime olan tuğ kelimesi ile ilgili maddede, vilayeti ne kadar çok, payesi ne kadar yüksek olursa olsun, bir bey veya hükümdarın tuğ, bayrak sayısının dokuzdan fazla olmayacağı, çünkü Türklerin dokuzu uğurlu saydıkları anlatılmaktadır (DLT, III, s. 127). Bundan dolayı tokson uruu epiteli ile Türklerin çeşitli boylardan oluşan, sayısı çok halk olduğunun ifade edildiğini söyleyebiliriz.

Manas Destanı'nda anlatılan Özbekler de doksan boy anlamına gelen tokson uruu epiteli ile nitelendirilmiştir:

S. Orozbekov, Manas, 1995, III. Kitap, s. 53
 Manas Destanı (Özgün Metin) Türkiye Türkçesine Aktarımı
 Tokson uruu Özübek,
 Tozgonu bolso cıyayın,
 Tozoku Kıtay curtuna
 Topoloñdu kılayın. Doksan boy Özbeklerin,
 Dağılmışı olsa toplayayım,
 Cehennem Çin halkına
 Belayı ben salayım.
 S. Orozbekov, Manas, 2006, V. Kitap, s. 62
 Manas Destanı (Özgün Metin) Türkiye Türkçesine Aktarımı
 Samarkandı cay kılıp,
 Tokson uruu Özübek
 Calpı baarın bay kılıp,
 Aziret toosun cer kılıp. Semarkand'ı yurt edinip,
 Doksan boy Özbeklerin
 Tamamını zengin edip,
 Aziret dağını yurt edinip.

Manas'ın Türkistan'ı Çinlilerden boşaltma, Türk boylarını bir çatı altında toplama isteğini dile getirdiği metnin bir parçası olan ilk metinde Özbeklerin doksan boydan oluştuğu belirtilmiştir. İkinci metinde Manas'ın doksan boydan oluşan Özbekleri zenginleştirdiği tasvir edilmiştir.

Bu iki metinde Özbeklerin doksan boydan oluşan bir halk olarak verilmesi, Özbeklerin şeceresindeki ve tarihî kaynaklardaki bilgilerle yakınlık göstermektedir. Çünkü Özbek şecerelerinde, değişik kaynaklarda Özbeklerin doksan iki boydan oluştuğu söylenmekte, XVI. asırda Seyfeddin Ahsikendi tarafından Fergana vadisinde kaleme alınan Macmu'atü't Tavarih adlı tarih içerikli eserde bu boyların adları verilmektedir (Sultanov, 1977, s. 165-166). Demek ki

Manas Destanındaki doksan boylu Özbeklerin boy yapısıyla örtüşmektedir. Sadece iki sayıda farklılık göstermektedir.

4. Uçan / Uçan Teniz Türk

Togolok Moldo tarafından söylenen Manas Destanında diğer varyantlarda görülmeyen ve çok dikkat çeken epitet uçan/uçan teniz epitetidir:

T. Moldo, Manas, 2017, s. 235

Manas Destanı (Özgün Metin) Türkiye Türkçesine Aktarımı

Manasındı baldarım,
Üyünön baylap berem dep.
Kan Koşoyuñ şartıldap,
Kandardın baarın cayladı.
Uçan teniz Türk uulun,
Ubada sözgö bayladı. Manasını çocuklarım,
Evinden bağlayıp vereceğim diye,
Kan Koşoy'un neşeli
Hanların hepsinin gönlünü aldı.
Kalabalık Türk oğullarına
Söz vererek yatıştırdı.

T. Moldo, Manas, 2017, s. 299

Manas Destanı (Özgün Metin) Türkiye Türkçesine Aktarımı

Uguz Kandan ber cakka,
Urmattuusu belgilüü.
Uçan teniz köp Türkkö
Uzattısı belgilüü. Uguz Handan bu yana
Hürmetlisi bellidir.
Kalabalık Türk'e
Ünü bellidir.

T. Moldo, Manas, 2017, s. 511

Manas Destanı (Özgün Metin) Türkiye Türkçesine Aktarımı

Salkar colgo salabız.
Uçan Türktün uuluna
Uyalbay kantip barabız. Salkar yoluyla gidelim,
Kalabalık Türk oğullarına
Utanmadan nasıl gideriz.

Manas'a karşı başkaldırmak isteyen yedi beye Koşoy'un söylediği sözün bir kısmını içeren ilk metinde Türkler için uçan teniz epiteti kullanılmaktadır. Manas'ın erdemleri anlatılan ikinci metinde Türklerin çokluğu, kalabalık bir halk olduğu uçan teniz köp epiteti ile verilmiştir. Manas'ın kahramanlarına, çorolarına söylediği sözleri yer alan üçüncü metinde Manas, Türklerle uçan demektedir.

Gördüğümüz gibi yukarıdaki metinlerde Türkler için uçan, uçan teniz ve uçan teniz köp epitetleri kullanılmaktadır. Geçtiği metinlerdeki anlamından ve köp kelimesinden hareketle söz konusu epitetlerin çok, kalabalık anlamına geldiğini söyleyebiliriz. Üstelik bu anlama geleceğini uçan teniz kelimelerinin başka kullanımları da kanıtlamaktadır:

T. Moldo, Manas, 2017, s. 338

Manas Destanı (Özgün Metin) Türkiye Türkçesine Aktarımı

Otuz miñ asker kol menen,
 Uçan teñiz mol menen.
 Malabaydın koşunu,
 Cönöp çıktı col menen. Otuz bin asker ordu ile,
 Kalabalık çok ile,
 Malabay'ın ordusu,
 Yöneltiler yol ile.
 T. Moldo, Manas, 2017, s. 246
 Manas Destanı (Özgün Metin) Türkiye Türkçesine Aktarımı
 Baatır Töştük kep saldı,
 Kep salganda dep saldı:
 Uçan teñiz kep kıldın,
 Uzaktan beri kek kıldın. Kahraman Töştük söyledi,
 Sözünde o şöyle dedi:
 'Çok söz ettin,
 Çoktan beri kin güttün'

Bu metinlerdeki uçan teñiz kelimelerinin çok, kalabalık anlamında kullanıldığı bellidir. Birinci metinde Malabay adlı kişinin yola çıkan askerinin çok sayıda olduğu, ikinci metinde ise Ürbü'nün çok konuştuğu uçan teñiz kelimeleri ile ifade edilmiştir.

Deniz, göl anlamına gelen teñiz kelimesi Kırgız Türkçesinde, özellikle Manas Destanında göl gibi geniş, yüce gönüllü anlamına gelmektedir (Useev, 2018b, s. 150). Bu bağlamda teñiz kelimesinin epitetle çokluğu yansıttığını ileri sürebiliriz.

E. Arıkoğlu başkanlığındaki grup tarafından hazırlanan Kırgızca-Türkçe Sözlük'te söz konusu kelime madde başında uçay şeklinde, ancak örnek cümlede uçan biçiminde yer almaktadır (2017). Bize göre bu bir teknik hatadan kaynaklanmıştır. Çünkü Kırgızcanın açıklamalı sözlüğünde, Manas Destanında hep uçan olarak geçmektedir. K. K. Yudahin, Manas Destanında geçen uçan kelimesinin hep teñiz kelimesi ile birlikte geçtiğini ve çok, sayısı çok, kalabalık anlamına geldiğini yazmakta, ancak uçan kelimesinin leksik anlamını vermemektedir (1985, s. 313). Dolayısıyla söz konusu kelimenin anlamını tarihî Türk lehçelerinden aramakta yarar vardır. Gerçekten Divanü Lûgat-it Türk'te uçan kelimesi geçmekte ve Kıpçakça olduğu belirtilerek "iki yelkenli gemi" anlamına geldiği ifade edilmektedir (DLT, I, s. 122). Karahanlı Türkçesindeki uçan kelimesinin bu anlamı uçan teñiz epitetinin genel ve teñiz kelimesinin leksik anlamına bir bakıma uygun düşmekte, aynı zamanda da uymamaktadır. Çünkü uçan kelimesi ile verilen iki yelkenli gemi deniz, göl anlamına gelen teñiz kelimesiyle anlam bakımından ilgilidir ve bir bütünlük oluşturmaktadır. Öte yandan, geminin çoklukla ne ilişkisi var sorusuna cevap vermek gerekmektedir. Sir. G. Clauson, Çağatayca'da küçük gemi için kayak, orta hacimli gemi için keme ve büyük gemiler için uçan kelimesinin kullanıldığını belirtmektedir (1972, s. 28). Bundan hareketle uçan teñiz epitetindeki uçan kelimesinin büyük gemi anlamına geldiğini ve su birikintilerinin büyüğünü bildiren teñiz kelimesi ile birlikte bir bütünlük oluşturarak büyüklüğü, çokluğu yansıttığını ileri sürebiliriz. Zaten Eski Türk halk edebiyatındaki teñiz kelimesiyle kurulmuş teriñ teñiz, tüpsiz teñiz gibi deyimlerde genişlik ve derinlik söz konusudur (Ögel, I, 1995, s. 469).

Türklerin çokluğunun deniz ve büyük gemi ile verilmesi Türk kültürü, hayat tarzı için de ayrı bir önem taşımaktadır. Çünkü epitetler bir halkın sosyal, kültürel ve ekonomik hayatı için önemli bir rol oynayan olgu ve olaylardan hareketle ortaya çıkmaktadır. Bilindiği gibi Avrasya bozkırlarında yaşayan Türklerde denizcilik, gemicilik iyi bilinmiyordu. Ancak Türklerin

çokluğunu, büyüklüğünü bildiren bir epitte hem büyük geminin hem de denizin bir karşılaştırma ögesi olarak yer alması Türklerin az da olsa gemicilikten haberdar olduğunu göstermektedir.

SONUÇ

Manas Destanında Türklerin çeşitli özelliklerini, Türklere özgün niteliklerini yansıtmak için değişik epitetler yer almıştır. Bu epitetlerin bir kısmını sayı isimleri oluşturmaktadır. Sayı isimleriyle kurulmuş epitetler sayı ismi + uruu/uruk kelimesi şeklindeki sayı sıfat tamlamasını meydana getirmektedir; kırk uruu Türk, tokson uruu Türk, dört uruk Türk. Bu epitetler Türklerin daha çok sayı bakımından çokluğunu yansıtmaktadır. Örneğin kırk uruu epiteti, kırk sayısının kutsallığıyla ilişkili olup Kırgızların şeceresindeki kırk boydan oluşma inancını yansıtmaktadır. Destanda da bu sıfat bütün Türklük için kullanılarak Türklerin kırk boydan oluştuğunu bildirmektedir. Tokson uruu epiteti Türklerin doksan boydan oluşan büyük bir halk olduğunu göstermekle birlikte Özbeklerin şeceresindeki doksan boydan oluştuğu inancıyla örtüşmektedir. Bize göre Manas Destanında Kırgız ve Özbek Türklerine özgün olan kırk uruu ve tokson uruu epitetlerinin genel Türk milleti için kullanılması Türk adının, adı geçen halkları da kapsayan bir üst kimlik olduğunu yansıtmaktadır. Dört uruk/dört ata epiteti Eski Türk şecereleriyle ilişkili olup Türklerin dört atadan ortaya çıkan dört büyük boydan oluştuğu inancını göstermektedir. Büyük gemi anlamına gelen uçan kelimesiyle yapılan uçan/uçan teniz epiteti de Türklerin çokluğunu sanatsal bir şekilde bildirmektedir. Üstelik uçan/uçan teniz epiteti ata, demire ve göçebelğe dayanan Türk bozkır kültüründe denizciliğin de bilindiğini yansıtmaktadır. Çünkü bir kavramın benzetme unsuru olabilmesi için o kavramın iyi bilinmesi, geniş bir çevrede kullanılması gerekmektedir.

EXTENDED ABSTRACT

The Epic of Manas, which is among the heroic epics, is an epic that tells that the Turkish tribes in Altay struggled for independence, emptied Turkestan from the Chinese after establishing a free state, then established a great empire and conquered China, which always aroused danger.

As it is known, the Epic of Manas is considered as an encyclopedia of the Turkic World, especially the Old Turkish culture. In this regard, H. Geyikoğlu thinks that the Epic of Manas is a common cultural product of not only the Kyrgyz Turks but also the whole Turkishness, taking into account the ancient Turkish life described in the epic and the common elements in other Turkish epics; N. Yıldız states that considering the common motifs reflected in the epic, it is an encyclopedia for all Turkish tribes. In addition to these, the unity of Turkish tribes in the Manas Epic is one of the main topics covered. In this context, the Turkish name in the epic is mentioned as the common name of Turkish tribes such as Kazakh, Kyrgyz, Uzbek, Kipchak, and Uygur.

In the Manas Epic, various characteristics of the Turkish tribes are described with patterns specific to epics. Epithets are the most used ones of these patterns. Epithets are words or groups of words that customize the attributes, origins, and different characteristics of an object, person, event and concept, and they are divided into fixed and variable. Fixed epithets are now stereotyped words and word groups that are widely used in folk literature works. Variable epithets, on the other hand, are words and phrases created by the narrator and occur only in a specific text.

In this context, it is of great importance to examine the epithets used for Turks in the Manas Epic. Because by examining the epithets of the Turks, it is possible to understand their different characteristics, stature, culture and history.

In the Epic of Manas, there are different epithets to reflect the various characteristics of the Turks and their unique characteristics. Number names make up some of these epithets. The epithets established with number names make up the numeral adjective clause in the form of the number name + the word *uruu* / *uruk*; *kırk uruu Türk*, *tokson uruu Türk*, *tört uruk Türk*. These epithets reflect the majority of Turks in terms of more numbers. For example, the epithets of forty *uruu* are related to the sacredness of the number forty and reflect the belief of the Kyrgyz genealogy of forty tribes. In the epic, this title is used for all Turkishness and states that the Turks are made up of forty tribes. Although the epithet of *tokson uruu* shows that the Turks are great people consisting of ninety tribes, it coincides with the belief that they are made up of ninety tribes in the Uzbek genealogy. *Tört uruk* / *tört ancestor* epithet is related to the Old Turkish genealogy and shows the belief that the Turks were made up of four great sizes that emerged from four ancestors. The epithet *uçan* / *uçan teniz*, made with the word *uçan*, which means great ship, artfully expresses the abundance of Turks. Moreover, the *uçan* / *uçan teniz* epithet reflects that seafaring is also known in the Turkish steppe culture based on ancestors, iron and nomadism.

KAYNAKÇA

- Abdrakunov, T. (1990). *Babalardan kalgan söz*, Frunze: Adabiyat Yay.
- Akmataliev, A. (2005). Manas Distanında Türk sözünün maanisi. *Türk Tsvivilizatsiyasının Dünyölük Tsvivilizatsiyalar İçindegi Ordu: II El Aralık Kongress*. Bişkek, s. 497-500.
- Akmataliev, A. vd., (2015). *Manas. sagımbay enstiklopediyası*, Bişkek: Kırgız Bilimler Akademisi Yay.
- Arıkoğlu, E. vd., (2017). *Kırgızca-Türkçe sözlük* (C. II). Bişkek: KTMÜ Yay.
- Başgöz, İ. (1998). Dede Korkut destanında epitetler (N. Özdemir, Çev.). *Millî Folklor*, 37, s. 23-35.
- Bekki, S. (2012). Türkiye'de epitetler üzerine yapılan çalışmalar ve Köroğlu'nun bir şiirinin tahlili. *Millî Folklor*, 95, s. 202-214.
- Çobanoğlu, Ö. (2015). *Türk dünyası epik destan geleneği* (4. bs.). Ankara: Akçağ Yay.
- DLT: *Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi* (C. I- IV). (1998). (4. bs.). B. Atalay, Çev.). Ankara: TDK Yay.
- Gabithanulı, K. (2006). *Kazak mifologiyasının tildegi körinisi*, Almatı: Arıs Yay.
- Garmaeva, A. E., (2009), *Çislovaya simvolika v Mongol'skih yazıkah, Avtoferat na soiskaniye uçenoy stepeni kandidata filologičeskih nauk*, Ulan-Ude: Buryat Devlet Üniversitesi Yay.
- Geyikoğlu, H. (2001). Tarih açısından Manas Destanı ve Sovyetler Birliği'ndeki Türklerin milli duygularına etkisi. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 6, s. 201-207.
- Güvenç, A. Ö., (2009). Kırk sayısının halk edebiyatı ürünlerinde kullanımı üzerine bir inceleme. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 41, s. 85-98.
- Klyashorniy, S. G., (1964). *Drevnetyurkskiye runičeskiye pamyatniki kak istočnik po istorii sredney azii*, Moskova: Nauka Yay.
- Mamay, C. (1995). *Semetey* (C. II) Kırbashev, K. (Haz.). Bişkek: Kırgız Bilimler Akademisi Yay.
- Mamay, C. (2010). *Manas. Ürümçü: Şinjan El Basması* Yay.
- Maslova, V. A. (2004). *Kognitivanya lingvistika*, Minsk: Tetrasistems Yay.
- Muratova, R. T. (2009). *Simvolika Çisel V Başkirskom Yazıke, Avtoferat Na Soiskaniye Uçenoy Stepeni Kandidata Filologičeskih Nauk*, Ufa: Ufa Dil, Tarih ve Edebiyat Enstitüsü yayınları.
- Orozbakov, S. (1995). *Manas: baatırdık epos* (C. III), (Musaev, S. vd. Haz.), Bişkek: Kırgız Bilimler Akademisi Yay.
- Orozbakov, S. (2006). *Manas: baatırdık epos* (C. V), (S. Musaev, & C. Mederalieva, Haz.), Bişkek: Kırgız Bilimler Akademisi yayınları.
- Ögel, B. (1991). *Türk kültürüne giriş, Türklerde köy ve şehir hayatı (Göktürklerden Osmanlılara)* (C. I). Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Ögel, B. (1993). *Türk mitolojisi (kaynakları ve açıklamaları ile destanlar)* (C. I). Ankara: TTK Yay.
- Ögel, B. (1995). *Türk mitolojisi (kaynakları ve açıklamaları ile destanlar)* (C. II). Ankara: TTK Yay.
- Polivanov, E. D. (1936). Vvodniye zameçaniya k perevodu 'Manasa'. *Literaturniy Uzbekistan*, 2, s. 145.
- Sultanov, İ. T. (1977). Opıt analiza traditsionnih spiskov 92 'plemyon İlatiya'. *Srednyaya Aziya v Drevnosti i Srednevekovye*, B. G. Gavurov & B. A. Litvinskiy (Ed.), Moskova: Nauka Yay, s. 165-176.
- Şeriyev, C. & Muratov, A. (1994). *Kırgız adabiyatı, termindin tüşündürmö sözdüğü*, Bişkek: Kırgız Ansiklopedisi Yay.
- Tenişev, E. R vd., (2001). *Sravnitel'no-istoričeskaya grammatika tyurkskih yazıkov, Leksika*. (II. bs.), Moskova: Nauka Yay.

- Togolok Moldo. (2017). *Manas. baatırdık epos.* (O. Sooronov, Haz.). Bişkek: Kırgız Bilimler Akademisi yayınları.
- Useev, N. (2016 Bahar/Spring). Manas destanında Türkü til kavramı. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 41, s. 203-223.
- Useev, N. (2017). "Manas" eposu cana Orhon-Enesay cazma estelikleri: tildik okşoştuktar menen kaarmandar paralleli. Bişkek: KR Prezidentine Karaştuu Uluttuk Mamlekettik Til Komissiyası, KTMÜ.
- Useev, N. (2018a). Manas destanında Türk adı, *Uluslararası Türk Dünyası Aşıklık Geleneği Çalıştayı (3-4 Mayıs, 2017, Bişkek,)* Bildirileri içinde (s. 106-129). Bişkek: KTMÜ.
- Useev, N. (2018b). Manas'ın hayvanlarla ilişkin epitetleri, 9. *Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi (20-23 Kasım, 2017, Ordu)* Bildirileri içinde (s. 435-451). Ankara, Türk Halk Edebiyatı.
- Yıldız, N. (1995). Manas destanı'nda hoşgörü. *Millî Folklor*, 26(Yaz), s. 47-50.
- Yuldbaeva, G. V. (2011). Epiteti v başkirskom narodnom epose 'Ural Batır', *Vestnik Çelyabinskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Filologiya, İskusstvovedeniya*, 54, s. 150-153.